

Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503-2005

NASSAU EN ORANJE IN GEBRANDSCHILDERD GLAS 1503-2005

Emerentia van Heuven-van Nes

Met bijdragen van S. Groenveld en Taco Hermans

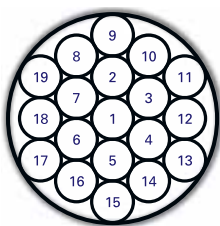
Hilversum
Verloren
2015

De uitgave van dit boek werd mogelijk gemaakt door bijdragen van de donateurs van de Stichting Je Maintiendrai Nassau (Den Haag) en door financiële steun van Jan Menze van Diepen Stichting (Slochteren), Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven (Beesd), Een anonieme schenker, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds (Hendrik Muller Fonds) (Den Haag), J.E. Jurriaanse Stichting (Rotterdam), M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting (Den Haag), RDO Balije van Utrecht (Utrecht), De Frans Mortelmans Stichting (Den Haag), Koninklijke Vereniging van Leden der Nederlandse Ridderorden (Scheveningen) en Polak Works of Art (Amsterdam).

J.E. Jurriaanse Stichting

Afbeeldingen op het omslag: De details in het medaillon op de voorkant van het boek komen uit de volgende ramen, waarbij het nummer achter de persoon steeds verwijst naar het nummer van de beschrijving van het desbetreffende raam:

1 Kroon uit *Het Oranjeraam*, Delft, 50-5; 2 Prins Willem van Oranje uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 3 Prins Maurits uit *Het Oranjeraam*, Delft, 50-5; 4 Graaf Engelbrecht II uit *Het Laatste Avondmaalglas*, Antwerpen, 1; 5 Koning Willem II uit *Het Oranjeraam*, Delft, 50-5; 6 Charlotte de Bourbon uit *Het Oranjeraam*, Den Briel, 46; 7 Prins Frederik Hendrik uit *Het Oranjeraam*, Delft, 50-5; 8 Koningin Mary II uit het *Willem en Maryraam*, Londen, 71-2; 9 Koning Willem I uit *Het Oranjeraam*, Delft, 50-5; 10 Koningstadhouder Willem III uit *Het Willem III en Maryraam*, Londen, 71-2; 11 Prinses Albertina Agnes uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 12 Amalia van Solms uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 13 Prins Willem V uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 14 Prinses Irene uit het herdenkingsraam in de Nederlandse Kerk, Londen, 71-1; 15 Koningin Emma uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 16 Koningin Wilhelmina uit *Het Hongaarse Raam*, Den Haag, 49; 17 Prins Willem II uit het *Inhuldigingsraam*, Amsterdam, 25; 18 Louise de Coligny met Frederik Hendrik uit *Het Vorstinnenraam*, Delft, 50-8; 19 Koningin Juliana in het stadhuis van Antwerpen, 77. Afbeelding op de achterkant: medaillon met 'Je Maintiendrai Nassau' uit Museum Prinsenhof, Delft.

◀ P.2 Koningin Beatrix is op 29 april 2005 aanwezig bij de onthulling van het gebrandschilderde glas-in-loodraam *Een tuin van glas*, door Marc Mulders, dat zij als Nationaal Geschenk kreeg aangeboden ter gelegenheid van haar zilveren regeringsjubileum. Dit gebeurde in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, waar de koningin 25 jaar eerder op 30 april 1980 werd ingehuldigd. Foto ANP, Marc Antonisse.

ISBN 978-90-8704-535-7

© 2015 Stichting Je Maintiendrai Nassau, Emerentia van Heuven-van Nes & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord <i>Johan R. ter Molen</i>	7
Ten geleide <i>Emerentia van Heuven-van Nes</i>	9
Van Nassaugraven naar Oranjekoningen <i>Een korte geschiedenis van een van oorsprong Duits adelsgeslacht</i> <i>S. Groenveld</i>	11
Glas in lood <i>Taco Hermans</i>	31
Glasschenkingen dóór Oranje, ca. 1500-1795 <i>S. Groenveld</i>	38
Glasschenkingen vóór Oranje, 1817-2005 <i>Emerentia van Heuven-van Nes</i>	49
Beschrijving van de gebrandschilderde glas-in-loodramen <i>Emerentia van Heuven-van Nes</i>	49
Literatuur	284
Verklarende woordenlijst	295
Over de auteurs	297
Register	298

VOORWOORD

Ruim een halve eeuw geleden werd de Stichting Je Maintiendrai Nassau opgericht met als doel om in de meest ruime zin aandacht te schenken aan monumenten die gewijd zijn aan de Huizen Nassau en Oranje-Nassau. Vanuit die achtergrond werd onder meer het initiatief genomen om aan dergelijke gedenktekens een boek te wijden, dat in 2004 dankzij de medewerking van velen kon verschijnen. De hoofdauteur mevrouw drs. Emerentia van Heuven-van Nes, tevens bestuurslid van onze stichting, heeft na de voltooiing van deze publicatie plannen ontwikkeld voor een nieuw project: de inventarisatie van gebrandschilderd glas in binnen- en buitenland met het Huis Oranje-Nassau als onderwerp. In de afgelopen jaren is zij erin geslaagd om zo'n honderddertig ramen te traceren en daarover nadere gegevens bijeen te brengen. Hiertoe behoren werken van de beste glazeniers en van bekende kunstenaars als de gebroeders Crabeth, Pierre Cuypers, Willem van Konijnenburg en Marc Mulders. Dit resultaat is mede te danken aan de hulp van derden, die nadere informatie konden verstrekken omtrent door haar geregistreerde ramen of die haar attendeerden op geheel onbekende 'glazen'. Er is een opmerkelijk verschil tussen het oudste en het latere gebrandschilderde glas. Tot in de achttiende eeuw werden de ramen veelal door de prinsen van Oranje zelf geschonken, omdat ze daarmee hun belangrijke positie wilden benadrukken. Na 1815 werden ze doorgaans door het Nederlandse volk aangeboden bij bijzondere gelegenheden met betrekking tot het Koninklijk Huis, zoals een geboorte, huwelijk of inhuldiging.

Er waren tot dusverre twee belangrijke publicaties waarvan dankbaar gebruikgemaakt kon worden. Voor de vroege periode is dit het tweedelige standaardwerk van Zsuzsanna van Ruyven-Zeman, *Stained glass in the Netherlands before 1795*, en voor de afgelopen twee eeuwen het onder redactie van Carine Hoogveld uitgegeven meer algemene boek *Glas in lood in Nederland 1817-1968*.

De Stichting Je Maintiendrai Nassau is Zijne Majesteit de Koning zeer erkentelijk voor de verleende toestemming om onderzoek te verrichten in het Koninklijk Huisarchief en voor de hulp die directeur drs. Ph. Maarschalkerweerd en zijn staf daarbij hebben verleend. Ook gaat onze dank uit naar de medewerkers van Paleis Het Loo Nationaal Museum, op wie nooit tevergeefs een beroep werd gedaan.

Mevrouw Van Heuven-van Nes heeft niet alleen de beschrijvingen samengesteld van alle glas-in-loodramen die in deze publicatie zijn opgenomen, maar zij heeft ook een van de inleidingen geschreven, de ruim tweehonderd foto's verzameld en van bijschriften voorzien, het register gemaakt en de productie van het boek begeleid. Wij danken haar voor haar enorme inzet. Ook de beide andere

auteurs, prof. dr. Simon Groenveld en dr. Taco Hermans, die vanuit hun disciplines boeiende hoofdstukken voor dit boek hebben samengesteld, zijn wij daarvoor zeer erkentelijk. Dat geldt ook voor de fotografen: met de vele opnamen, die vanwege de omvang en de plaatsing van de ramen vaak onder moeilijke condities gerealiseerd moesten worden, hebben zij een waardevolle bijdrage geleverd aan een optimaal eindresultaat. Met name wil ik de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Rijksvastgoedbedrijf, de Stichting Goudse Sint-Jan, het Rijksmuseum te Amsterdam, Museum Prinsenhof in Delft, Westerinkfotografie in Zwolle en Wilco Blaak, hoofd van de Oude en Nieuwe Kerk in Delft, noemen, die fotomateriaal om niet ter beschikking hebben gesteld.

Dit boek had niet in deze vorm kunnen verschijnen zonder de financiële steun van een groot aantal fondsen en andere subsidiegevers, die – voor zover zij daar prijs op stelden – op pagina 4 worden vermeld. Ten slotte hebben wij de prettige samenwerking met Uitgeverij Verloren, die deze publicatie in zijn fonds heeft willen opnemen, zeer gewaardeerd.

Het bestuur van de Stichting Je Maintiendrai Nassau hoopt met deze uitgave de belangstelling en de zorg voor de gebrandschilderde ramen te bevorderen en daarmee ook het behoud van dit uiterst kwetsbare erfgoed voor de toekomst. Een van de dromen van Nederlanders, bijeengebracht in een boek voor koning Willem-Alexander ter gelegenheid van zijn inhuldiging op 30 april 2013, luidde dat het aantrekkelijk zou zijn om de schitterende glas-in-loodramen in onze kerken van binnenuit te verlichten, zodat een passant bij somber weer of in de avond ook buiten van deze kunstwerken zou kunnen genieten. Het lijkt een moeilijk uitvoerbaar plan, waarbij de beschouwer bovendien de voorstellingen en opschriften in spiegelbeeld te zien krijgt. Eenvoudiger is het wanneer men – door dit boek gestimuleerd – wat vaker de betreffende gebouwen betreedt om van binnenuit de bijzondere bekoring van de glazen te ervaren, zeker op momenten waarop de kleurenpracht ervan door binnenvallend zonlicht optimaal tot haar recht komt.

8

Johan R. ter Molen
Voorzitter Stichting Je Maintiendrai Nassau

TEN GELEIDE

‘Wat is dit leuk en interessant. Dat wist ik helemaal niet en dan te bedenken dat ik al dertig jaar kosteres van deze kerk ben!’; was de enthousiaste reactie van de vrouw met wie ik het enige gebrandschilderde glas-in-loodraam in ‘haar’ kerk analyseerde aan de hand van een gevonden beschrijving. Dit soort ontboezemingen ervoer ik vaker wanneer ik een kerk of ander gebouw bezocht voor het thema van dit boek. De ramen zitten er nu eenmaal en dan wordt er niet zo goed meer naar gekeken. Joep Nicolas, de grootste glazenier in Nederland uit de twintigste eeuw, zei eens: ‘Kunst moet je niet vinden, je moet het zoeken.’ Dat wil zeggen: er moet moeite voor gedaan worden. Het is als het luisteren naar kamermuziek of het bekijken van prenten en tekeningen. Veel ramen zijn ook niet altijd even gemakkelijk te doorgronden en het kost tijd een raam van beneden naar boven of andersom te volgen in zijn symboliek en betekenis. Pas als dat gedaan wordt, gaat deze tak van kunst voor iemand leven.

Zo’n tien jaar lang verzamelde ik gegevens van ramen, ook wel ‘glazen’ genoemd, daarbij geholpen door derden, die mij wezen op onbekende ramen, waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben. Graag wil ik hier Zsuzsanna van Ruyven-Zeman met name noemen, dé expert op het gebied van glas in lood. Niet alleen vanwege haar huidige verblijf in Azië, maar ook omdat ze leed aan een soort ‘postnatale glas-in-looddepressie’, zoals ze het zelf noemde, kon ze de moed niet opbrengen om zich opnieuw met dit onderwerp bezig te houden. Haar in het voorwoord reeds genoemde publicatie was mij een grote steun bij het onderzoek van de ramen uit de periode voor 1795. Gedurende de laatste twee jaar heb ik me intensief beziggehouden met de beschrijving van de bijna honderddertig ramen, die de lezer in dit werk aantreft. Er is een parallel met het boek *Monumenten voor Nassau en Oranje*. Want net als daarin blijkt dat prins Willem van Oranje (1533-1584) en koningin Wilhelmina (1880-1962) ook hier de absolute winnaars zijn wanneer het gaat om wie het meest is afgebeeld. En net als bij het vorige boek hebben enkele experts meegewerkt door het leveren van een waardevolle bijdrage.

Het is opmerkelijk dat in het eveneens reeds genoemde naslagwerk *Glas in lood in Nederland 1817-1968* uit 1989 maar weinig aandacht wordt geschonken aan de ramen gewijd aan het Huis Oranje-Nassau. Onder de 332 afbeeldingen bevinden zich maar vijf ‘Oranjeramen’, mogelijk omdat ‘Oranje-Nassau’ niet het thema was, de toegang tot de ramen niet altijd even gemakkelijk was of omdat men deze niet kende. Dit boek is daarom een goede aanvulling. Een aantal ramen wordt hier voor het eerst gepubliceerd, zoals die in de Historische Zaal van het Prinsenhof in Delft, van de Ridderlijke Duitse Orde in Utrecht, en de Zwanenbroeders in Den Bosch. Ook is een aantal voor het eerst gefotografeerd. In

de Nieuwe Kerk in Delft werd een raam met het portret van Willem van Oranje teruggevonden, dat daar kortgeleden, voor vrijwel iedereen onbekend, ineens geplaatst bleek te zijn. Of er was nog wél een ontwerp maar geen raam meer, zoals het *Julianaraam* uit 1910 voor de Sint Janskerk in Schiedam.

Mijn speciale dank gaat uit naar de in 2014 afgetreden voorzitter van de stichting drs. Bernard Woelderink, die zóveel heeft betekend voor de stichting dat hij bij zijn

afreden terecht geëerd werd met het erevoorzitterschap. Hij heeft mij regelmatig gewezen op gebrandschilderde ramen en van informatie voorzien. Uiteraard dank ik het stichtingsbestuur voor het in mij gestelde vertrouwen het boek tot een goed einde te brengen en ieders bijdrage daaraan. Mijn medebestuurleden prof. dr. Simon Groenveld en prof. dr. Johan de Haan ben ik bijzonder erkentelijk voor de prettige en hartelijke wijze waarop zij ieder met hun specialismen, kritisch oog en schrijfstijl mijn manuscript doornamen en van commentaar voorzagen, waardoor het met subtiele nuances aan waarde gewonnen heeft. Mijn grote bewondering gaat uit naar redacteur Marleen Boeve van Uitgeverij Verloren, die het manuscript met grote accuratesse doorspitte en nog tal van ongerechtigen en onduidelijkheden opspoorde.

Veel dank ben ik verschuldigd aan velen, die speciaal voor mij een kerk of instelling openden om de ramen te bekijken, mij informatie verschafte of 'om niet' foto's ter beschikking stelden. Internet en vrijwel dagelijks e-mailverkeer waren daarbij onmisbaar. Met velen heb ik op die manier gecommuniceerd. Veelal zullen hun namen genoemd worden aan het einde van een beschrijving. Eveneens wil ik in mijn dankbetuiging mijn echtgenoot Jan Willem betrekken voor zijn eindeloze geduld in deze.

In principe zijn alle ramen met hun beschrijvingen in chronologische volgorde opgenomen. Een enkele maal, zoals bij de Nieuwe Kerk in Delft, de Jacobijnerkerk in Leeuwarden en de Nederlandse Kerk in Londen, zijn deze onder één hoofnummer gezet, omdat de ramen min of meer bij elkaar horen. De vier ramen in de Nieuwe Kerk in Amsterdam daarentegen staan niet bijeen, omdat ze in tijd te ver uit elkaar liggen. Het Rijkswapen is sinds 1815 tevens het wapen van de koning of koningin. Dit gegeven wordt wel in de titel opgenomen, maar niet in de beschrijving, waar alleen het woord 'Rijkswapen' wordt gebezigd. Speciaal op verzoek van de uitgever is achter in deze publicatie een verklarende woordenlijst opgenomen.

Het is mijn grote wens dat dit boek bij velen de belangstelling voor dit nogal veronachtzaamde erfgoed zal opwekken en hen zal aansporen ook zelf eens de besproken Oranje-Nassauramen te gaan bekijken.

▲ Koningin Beatrix en dr. Zsuzanna van Ruyven-Zeman bekijken het unieke ontwerp van de schenkersrand met prins Willem van Oranje en Anna van Saksen voor *De tempelreining*, door Dirk Crabeth, 1561-1562, tijdens de opening van de tentoonstelling 'Schetsen van Schoonheid' op 22 november 2011 in Museum Gouda. Foto Jos Westdijk.

VAN NASSAUGRAVEN NAAR ORANJEKONINGEN

Een korte geschiedenis van een van oorsprong
Duits adelsgeslacht

DE OUDSTE FAMILIELEDEN

De oudste sporen van het Huis Nassau dateren van omstreeks 1100, en wel uit het Duitse Rijk. Toen was een zekere graaf *Dudo* (ca. 1100) actief in Laurenburg aan de Lahn, waar hij aan de oever van de rivier een burcht bezat of bouwde. Zijn zoon – volgens anderen zijn neef – *Rupert I* (ca. 1154) liet op een veel strategischer gelegen plek boven het nabije Nassau een woontoren verrijzen waarmee hij het beneden-Lahndal kon beheersen. Hierheen verplaatste zich vervolgens het geslacht.

Deze heren waren weliswaar graven, maar van een lage rang en over een klein gebied. Hun territorium en hun gezag zouden zij echter uitbreiden, onder meer naar het westen, richting de Nederlanden. Daar vonden zij soms ook hun echtgenotes. Dezelfde Rupert I huwde bijvoorbeeld met ene Mechteld van Limburg, zijn kleinzoon *Hendrik II de Rijke* (†1251) met Beatrix, gravin van Gelre, uit een geslacht van ongeveer gelijke status. Dat het familiegoed groeide, bleek op 17 december 1255, toen twee van Hendriks zoons, *Walram II* (†1276) en *Otto I* (†1289/90), het nodig achtten om een gebiedsverdeling tussen hen beiden te realiseren. Walram, de oudste, verwierf de regio bezuiden de Lahn, met Weilburg als voornaamste stad, terwijl Otto koos voor de streek ten noorden van de rivier, met de stad Siegen en het door zijn vader gebouwde slot Dillenburg. Op deze ‘prima divisio’, de eerste erfdeling, volgden er meer, steeds wanneer één tak uitstierf: dan vielen de goederen aan de andere tak toe of, zoals in de Nederlanden soms gebeurde, aan de oudste zoon van de volgende generatie die nog in Duitsland woonde. Deze verloor dan wel zijn rechten op het resterende familiegoed dat naar zijn jongere broer ging.¹

Voor de Nederlanden is in feite alleen de Ottoonse tak van belang. De Walramse Nassaus zouden daaraan soms wel een echtgenote leveren, maar bleven verder slechts actief in het Duitse Rijk. Pas in 1890 zouden zij alsnog de Lage Landen binnenkomen, toen zij koning Willem III opvolgden als groothertogen van Luxemburg. Met datzelfde Luxemburg had de jongere tak al in 1331 relaties aangegaan door het huwelijk van Otto I's kleinzoon *Otto II* (ca. 1300-1350/51) met Adelheid van Vianden. Het kleine, maar strategisch belangrijke graafschap Vianden met zijn krachtige kasteel zou overigens pas in 1417 door vererving in handen van de Nassaus komen.

De westwaartse trek van de Nassaus was toen al verder voortgeschreden. De zoon van Otto II, *Jan I* (1339-1416), huwde met Margaretha van der Marck, doch-

¹ Japikse 1948, 11-29; Jansen 1979, 13-16; Groenveld 2012a, 17-48.

ter uit een hoog adellijk geslacht uit Luik. Maar de grote sprong vooruit werd gemaakt dankzij het huwelijk van de zoon van dit echtpaar, *Engelbrecht I* (ca. 1370-1442), die in 1403 trouwde met de schatrijke erfdochter Johanna van Polanen, wier familie aanzienlijke goederen in en rond Breda bezat. Nu waren de Nassaus het centrale gewest van de Nederlanden – het hertogdom Brabant – binnengetreden en werden zij leenman van de hertogen van Bourgondië eerst, van de Habsburgers daarna. Heren die in deze en volgende eeuw alle zeventien Nederlandse gewesten in personele unie gingen besturen en die een welbewuste politiek voerden om de hoogste edelen in deze landen nauw aan zich te binden. De edelen, van hun kant, lieten zich die politiek, waarvan zij zelf groot voordeel hadden, gemakkelijk welgevallen. Zij werden door de vorsten aangesteld als kamerheren aan het hof, als hoge functionarissen in de diverse gewesten en in een nieuw centraal bestuursapparaat, als bevelhebbers van vorstelijke legers. Bovendien werden zij door de Habsburgse keizers Maximiliaan I (1459-1519) en Karel V (1500-1558) voortdurend in rang verhoogd, totdat sommigen van hen van heer via graaf of hertog tot vorst waren verheven. En vanaf 1430 werden zij generatie na generatie opgenomen in de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies.²

Dit alles gold ook voor de Nassaus, wier heerlijkheid Breda op een onduidelijk moment tot baronie werd verheven. Zij gingen zich steeds meer in de directe omgeving van de vorsten bewegen, vooral vanuit hun paleis in Brussel. Het meest zichtbaar was de stijging bij *Hendrik III* (1483-1538), achterkleinzoon van Engelbrecht I. Deze bekleedde niet alleen alle al genoemde functies in dienst van Habsburg, maar trok als voornaam raadsheer met Karel V en al eerder met diens vader Filips de Schone mee op hun dynastieke en politieke reizen, onder meer naar Spanje, en deed zich gelden als mecenas, onder andere zijn eigen stad Breda verfraaiend met het noordelijkste renaissancepaleis in de Nederlanden – en de Grote Kerk met opmerkelijke grafmonumenten en een gebrandschilderd venster. Zijn drie huwelijken sloot hij dan ook op zeker even hoog adellijk niveau: in Savoye, in het Vrijgraafschap Bourgondië (Franche-Comté), in Spanje. Vooral het tweede huwelijk, met Claude de Chalon (1498-1521), bracht deze Nassau perspectief op erfgoederen ten oosten van Frankrijk, rijker dan die van hemzelf: het soevereine prinsdom Orange en omvangrijke bezittingen tot in Franche-Comté. Ten gevolge van onverwachte sterfgevallen vielen die bezittingen aan hun enige zoon *René* of *Reinout* (1519-1544) toe, die zich als erfgenaam van de moederlijke goederen sierde met de moedersnaam Chalon.³

▲ Ruitersstoet met in het midden te paard graaf Hendrik III van Nassau, zijn tweede vrouw Claudia van Chalon en links hun zoon René, achteraan graaf Engelbrecht I en Johanna van Polanen, die net de poort verlaten hebben. Detail uit *Het raam der Baronie van Breda*, door Willem van Konijnenburg en Joep Nicolas, 1933, Nieuwe Kerk Delft. Westerink Fotografie.

² Cools 2001; Jansen 1979, 21-36.

³ Cools 2003, 7-19.

▲ Graaf Willem de Rijke van Nassau en Juliana van Stolberg, ouders van Willem van Oranje. Detail uit het *Willem de Zwijger-ram*, door Joep Nicolas, 1960, Oude Kerk Delft. Foto Wilco Blaak.

Toen ook René in 1544 jong, onverwachts en kinderloos overleed, hadden zijn vele goederen volgens de gebruikelijke erfdelingen in eerste instantie naar de jongere broer van zijn vader, Willem de Rijke van Nassau-Dillenburg (1487-1559) moeten gaan. Deze gaf de Nederlandse goederen echter, om niet geheel duidelijke redenen, meteen door aan zijn oudste zoon *Willem* (1533-1584), die nu prins van Oranje werd. De consequentie hiervan was dat de Duitse Nassaugoederen naar de tweede zoon gingen: *Jan VI van Nassau-Dillenburg* (1536-1606), en dat voor Willem geen Duitse Nassaubezittingen overbleven.⁴

Met Willem leek de lijn van de vorige generaties te worden doorgetrokken. Ook hij verbleef veel aan het Brusselse hof, ontving er de opvoeding van aanzienlijk edelman – de hoogste van zijn standgenoten – werd bekleed met groot aanzien en met hoge functies, waaronder in 1559 met het stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht, dat wil zeggen met het plaatsvervangerschap van de landsheer in deze gewesten, nu Filips II, de zoon van Karel V. Ook het mecenaat van zijn voorgangers zette hij voort, zoals blijkt uit een glasraamschenking in de Goudse Sint-Janskerk. De Nederlandse Opstand zou deze ontwikkeling echter doorbreken.

13

TIJDENS DE TACHTIGJARIGE OORLOG

In de Nederlanden riep zowel de staatkundige als de godsdienstpolitiek van Filips II rond 1560 geleidelijk aan verzet op. Willem van Oranje en enkele andere jongere edelen stonden kritisch tegenover dit beleid, werden geleidelijk door Brussel met wantrouwen bezien en vreesden vervolgd te worden toen Filips II de hertog van Alva vanuit Spanje naar de Lage Landen stuurde om er de orde te herstellen. Sommigen, zoals de graven van Egmond en Horn, bleven hier wel en zouden terecht worden gesteld. Maar Oranje legde zijn ambten neer, week uit naar de Dillenburg van broer Jan VI en organiseerde gewapende invallen in de Lage Landen tegen Alva.⁵ Het succes daarvan was gering, in tegenstelling tot acties van zijn beruchte watergeuzen, die op 1 april 1572 Den Briel innamen en daarmee een bruggenhoofd in Holland vestigden, weldra gevolgd door Enkhui-zen en het Zeeuwse Vlissingen. Hierdoor beheersten zij er de waterwegen.

Nu keerde Oranje terug en werd opnieuw stadhouder, maar niet meer namens Filips II, die allang een opvolger voor hem had benoemd. Hij was in feite revolutionair stadhouder tegenover deze. Felle strijd laaide op, nam vanaf 1575 wel weer af en werd zelfs gevolgd door vrede tussen de opstandige en Habsburg-

⁴ Groenveld 2012a, 18. Ook Willem de Rijke was trouwens in eerste echt gehuwd geweest met een Nederlandse adelsvrouw: Walburgis van Egmond (ca. 1498-1529).

⁵ Swart 1994; Groenveld, Leeuwenberg e.a. 2012.

getrouwe gewesten: de Pacificatie van Gent van 1576. Maar deze hield geen stand omdat Filips II zich ertegen keerde en de Nederlanders elkaar toch wantrouwend gadesloegen. Twee afzonderlijke unies waren het gevolg: de opstandige gewesten verenigden zich in de Unie van Utrecht, het zuiden in die van Atrecht. De strijd laaide weer op, Filips II werd zelfs afgezet (1581), maar een geschikte opvolger werd uiteindelijk niet gevonden. Oranje kwam in deze spannende tijden door moordenaarshand om het leven (1584) en werd niet bijgezet in Breda, dat nu in Filips' handen was, maar in Delft, zijn laatste woonplaats.

De nu volgende jaren waren van essentieel belang. Omdat buitenlandse hulp geen effect had, besloten de zes opstandige gewesten in 1588 niet verder naar een vorst te zoeken, maar zonder landsheer verder te gaan, samen. Zij vormden de Republiek der Verenigde Nederlanden, met een uiterst ongebruikelijke staatsvorm. De Republiek was een statenbond van uiteindelijk zeven soevereine staatjes. Aan het hoofd van elk daarvan stond een vergadering: het Statencollege, meestal samengesteld uit vertegenwoordigers van adel en steden. Deze vergadering was de opvolger van de vroegere hertog (Gelre), graaf (Holland en Zeeland) of heer (Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen). Omdat op het punt van defensie, financiering daarvan en bondgenootschappelijke betrekkingen samenwerking tussen de zeven soevereine gewesten nodig was, kregen de Staten-Generaal – evenals de Statencolleges een restant uit de Habsburgse tijd, maar nu met andere taken – een coördinerende taak, niet als soeverein boven de gewestelijke soevereinen, maar als intergouvernementeel lichaam tussen deze in. Binnen elk van de gewesten speelde een klein aantal ambtenaren een rol. Allereerst het hoofd van de administratie: de raadpensionaris of landsadvocaat of syndicus. En dan toch weer een stadhouder, die niet langer de soeverein vertegenwoordigde, maar als ambtenaar een aantal nauwkeurig omschreven taken kreeg.

In de praktijk ontstond een toch wat ingewikkelde toestand. De stadhouder was ambtenaar, ondergeschikt. Maar tegelijk zochten de Staten de bekleeders van het ambt in de meest aanzienlijke geslachten van deze landen: de nazaten van Willem van Oranje en van diens broer Jan VI. De laatsten hadden de Oranjes en de opstandelingen met flinke aantallen terzijde gestaan. Willems eerste zoon, *Filips Willem* (1554-1618), was niet voor ambten beschikbaar omdat hij door Alba was ontvoerd naar Spanje en pas in 1595 naar Brussel – dus vijandig gebied – terug zou keren. Men koos daarom voor de tweede zoon, *Maurits* (1567-1625).

Maurits werd in 1585 stadhouder van Holland en Zeeland, en in 1590-1591 ook van Utrecht, Gelderland en Overijssel. Terzelfder tijd was zijn neef *Willem*

▲ Prins Willem van Oranje. Detail uit *Het ontzet van Leiden*, door Isaac Claesz. van Swanenburg, 1600-1604, Sint-Janskerk Gouda. Foto Stichting Goudse Sint-Jan.